

Az izraeli előtörténet néhány elbeszélése Kálvin magyarázatában

Kálvin írásmagyarázati módszeréről, kommentárjairól, hermeneutikájáról több magyar nyelvű tanulmány született az elmúlt évtizedekben.¹ A hazai (helyesebben: magyar ajkú) kutatásban és fordítómunkában elsősorban újszövetségi kommentárjai kerültek előtérbe, ezek közül számos olvasható nyelvünkön.² Hatvan éve eleink tervbe vették a teljes anyag kiadását, ahogy azt Nagy Barna 1949-ben, a reformáció ünnepe előtt bejelentette:

„A reformáció ünnepi hetére szántuk a magyarországi református egyháznak azt az örömhírt, hogy az egyet. konvent sajtóosztálya Isten segítségével még ebben az évben megindítja Kálvin összes újtestamentumi kommentárjának magyar kiadását. Régi tartozást kell ezzel lerónunk és százados mulasztásokat kell vele legalább részben pótolni. Hiszen Kálvin theológiája nem csupán az Institutióból áll. Kálvin valóban „egykönyvű ember” – homo unius libri – , de nem oly értelemben, mintha bizony ennél az egy könyvnél Institutiójára kellene gondolnunk. [...] Az egyetlen könyv, amelyik ezt az egykönyvű férfit szüntelenül foglalkoztatja s temérdek külső és belső küzdelem, sok betegség és próbatétel közepette éjjel-nappal a munka lázában izzította: a Biblia volt, a teljes ó- és újtestamentumi Szentírás. Ennek kimeríthetetlen gazdag világa, [...] ez volt az ő egyetlen szenvedelme.”³

Nagyszabású, tiszteletet parancsoló vállalkozás volt ez, tekintettel arra a jól ismert tényre, hogy Kálvin a Jelenések könyve és az egy-egy fejezetből álló János 2–3. levele kivételével az összes újszövetségi irathoz magyarázatot fűzött. Az elképzelés sajnos maradéktalanul nem valósulhatott meg; az viszont feltűnő, hogy még a terv szintjén sem fogalmazódott meg az ószövetségi kommentárirodalom magyarra fordítása! Ennek oka ma már nehezen feltárható, de egyértelmű tény, hogy hazánkban a kálvini életmű terjedelmes ószövetségi exegetikai részének átültetése nem történt

¹ Részletes bibliográfiával lásd: Peres 2009, 49–78.

² 1–2 Thesszalonika levél, Filemon levele, Filippi levél, Római levél, Júdás levele, 1–2 Timóteus levél, Zsidókhoz írt levél magyarázata. Ismert a szinoptikus evangéliumok („összhangba hozott”) magyarázata is, mely Székelyudvarhelyen jelent meg 1939 és 1942 között, csakúgy, mint az Apostolok Cselekedeteihez írt kommentár (I–II., 1941 és 1943).

³ Nagy 1949, 3.

meg, a hozzáférhető kötetek néhány kisprófétához írt magyarázatra korlátozódnak (Abdiás és Jónás, 2002; Ámós, 2002; Jóél, 1999; Mikeás, 2003).⁴ Érdekes adalék, hogy a Református Kollégium Nagykönyvtárában fellelhető a Náhúm könyvéhez írt kommentár is kéziratos formában, ennek fordítója azonban a kötetből nem derül ki.⁵

Kálvin számára a kánon egysége megkérdőjelezhetetlen tény volt. Jól ismerte a héber nyelvet, nem véletlenül érte az a vád, hogy maga is judaizál. Pedig egyszerűen arról van szó, hogy bibliaértelmezésének alapja a szöveg eredeti kontextusban történő megértése volt.⁶ Ezt nagymértékben elősegítette a számára természetes folyamatos magyarázat (*lectio continua*) módszere is, a bibliai könyvek végigmagyarázása könnyebbé tette az adott könyvben való, esetenként hosszú ideig tartó elmélyedést. Kommentárjai nem íróasztalmunkák voltak, egy-egy könyvről tanított, prédikált, és természetesen felismerései felbukkannak más műveiben is. Ha például a tárgyunk szempontjából fontos Mózes első könyvére tekintünk, tudjuk, hogy 1542–43-ban prédikált róla Kálvin, majd 1550 után csaknem két évet töltött a könyv értelmezésével, s előadásai a kommentár alapját képezik. Ennek az évtizednek a végén kilenc hónap alatt 123 alkalommal prédikált a Genézisről, és cseppet sem meglepő, hogy az Intitúció 1559-es kiadásában mintegy 250 alkalommal szerepel ez a könyv utalások vagy idézetek formájában.⁷

Jelen írás célja, hogy néhány szakaszon keresztül bepillantást nyújtson Kálvin ószövetségi exegetikai felfogásába, módszerébe, értelmezésébe, s rámutasson, hogy melyek voltak azok a pontok, melyek különösen megragadták figyelmét, hová tette a hangsúlyokat, s milyen volt az érvrendszere. A választott szövegek az ósatyákkal, illetve Mózes születésével foglalkoznak, mindegyik jól ismert szakasz még az alkalmi bibliaolvasók előtt is. Minden esetben ugyanazzal a módszerrel dolgozom: áttekintem a szakaszt mai szemmel; s ezt követően vázolom Kálvin értelmezésének néhány pontját.

⁴ Karasszon István: Mikeás könyvét olvasni Kálvinnal című írásában egyetlen művel foglalkozik, de a tanulmány így is rendkívül informatív Kálvin és az ószövetségi írásmagyarázat összefüggéseihez (Karasszon 2009, 60–63).

⁵ Szóbeli könyvtárosi közlés szerint egy lelkész kör tagjai fordították több más művel együtt a rendszerváltozást megelőzően.

⁶ 1Móz 1,1 magyarázatában Kálvin kifejti, hogy noha az itt szereplő istennév (*elohim*) többes számú alak, ez nem magyarázható a Szentháromság személyeire tett utalásként. Nem kis felháborodást okozott a hagyományos egyházi állásponttól eltérő vélekedése (Hall 1963, 87).

⁷ Manetsch 2005, 1–2.

Attól, hogy a család bibliai, még nincs minden rendben...
(1Móz 31,36–50)

„Ekkor Jákób haragra lobbant, és pörölni kezdett Lábánnal. Megszólalt Jákób, és azt mondta Lábánnak: Mi a bűnöm és mi a vétkem, hogy üldözőbe vettél? Hiszen fölforgattad minden holmimat! Találtál-e valamit, ami a te házadból való? Tedd ide az én hozzátartozóim és a te hozzátartozóid elé, döntsenek ők kettőnk ügyében! Már húsz esztendeje vagyok nálad, juhaid és kecskéid nem vetéltek el, nyájad kosait nem ettem meg. Amit a vad széttépett, nem vittem hozzád, magam térítettem meg, tőlem kérted számon; meg azt is, amit elloptak tőlem nappal vagy éjjel. Nappal a hőség emésztett, éjjel meg a hideg, szememet kerülte az álom. Ilyen húsz esztendőm volt a házadnál: tizennégy évig szolgáltalak két leányodért, hat évig meg juhaidért. Te pedig tízszer is megváltottad a béremet. Ha atyám Istene, Ábrahám Istene és Izsák félelmes Istene velem nem lett volna, akkor most üres kézzel bocsátanál el engem. Isten azonban látta nyomorúságomat és kezem munkáját, ezért figyelmeztetett téged a múlt éjjel.

Lábán azt felelte Jákóbnak: A leányok az én leányaim, a fiúk az én fiaim, a nyáj az én nyájam, minden az enyém, amit látsz. De tehetnék-e most már bármit is a magam leányai ellen vagy fiaik ellen, akiket szültek?! Azért jöjj, kössünk szövetséget egymással, az legyen a tanú köztünk! Ekkor fogott Jákób egy követ, és fölállította azt szent oszlopként. Majd ezt mondta Jákób a hozzátartozóinak: Gyűjtsetek köveket! Azok köveket szedtek, csináltak egy kőrakást, és ettek a kőrakásnál. Azután elnevezte azt Lábán Jegar-Száhadútának, Jákób pedig elnevezte Gal-Édnek. Lábán ugyanis ezt mondta: Ez a kőrakás a tanú köztünk! Ezért nevezik Gal-Édnek, de Micpának is, mert ezt mondta: Az Úr tartson szemmel bennünket, amikor mi nem látjuk egymást! Ha leányaimmal rosszul bánysz, ha leányaimon kívül még feleségeket veszel, nem fogja ugyan látni senki közülünk, de Isten lesz a tanú köztünk.”⁸

A bibliai ósatyák történeteiben egy lassan terebélyesedő család négy generációjának az élete bontakozik ki előttünk. Tanulságos olvasmány ez, mert mindazok, akik a bibliai hősöket szeretnék tökéletes emberekként látni, ezeket a sorokat olvasva búcsút mondhatnak képzelgéseiknek, azok pedig, akik azért idegenkednek a Bibliától, mert attól félnék, hogy a lapokból csupa hibátlan, tökéletes jellemű, „szereplő” köszönt rájuk, s mellettük szinte semminek éreznék magukat, szintén megtanulhatják, hogy

⁸ A bibliai idézetek a protestáns új bibliafordításból (Bp., 1990) származnak.

Ábrahám, Izsák, Jákób és a többiek maguk is hús-vér, valódi emberek voltak, telve gyarlósággal, irigységgel, csalással, és egyéb, meglehetősen ó-emberi tulajdonságokkal és hibákkal. Azt is megtanulhatja azonban az olvasó, hogy miközben a történetek szereplői első pillantásra nem sok pozitívumot tárnak elénk, mégis-csak tudtak valamit: rendelkeztek a ráhagyatkozás képességével. Életük felfogható megpróbáltatások sorozataként, de Isten ígéreteinek érvényességében a legszerencsétlenebb fordulatok között is bízni tudtak. Számos esetre hivatkozhatunk ennek illusztrálására, de talán a legvilágosabb fordulópontok felidézése is elégséges. Ilyen fordulópont Ábrahám és Izsák Mórija-hegyi története: Ábrahám elindul feláldozni vénségére született fiát; és a próba csak Ábrahám felől értelmezhető. Elhiszi-e, hogy Isten utódra vonatkozó ígérete akkor is érvényes, ha Izsákot el kell vesztenie? Talán nem véletlen, hogy ez a szakasz (1Móz 22) minden vonatkozásában drámai szöveget tár elénk.⁹ Ugyanígy olvasható az ígértben való bizakodás felől Jákób bujdosása is: a Lábánnál, tehát Kánaántól, az ígért földjétől messze eltöltött esztendő alatt sem kophat meg annak tudata, hogy az áldás, bár valóban kicsalt, de mégis érvényes, mint ahogy Isten szava csorbítatlan, a föld egyszer az ő utódaié lesz. Az olvasó maga is osztozik az eredeti kérdésekben. Mi járhatott Jákób fejében az idegen földön eltöltött első évtized után? Vajon eszébe jutott még az atyai áldás? Vajon gondolt még a csellel megszerzett elsőszülöttségi jogra, vagy már csak az járt a fejében, hogy elviseli életét, aztán majd csak lesz valahogy? Mi minden van Jákób mögött? A fordulatot elbeszélésből jól tudjuk a választ: bátyjának és apjának becsapása (25,27–34 és 28. fej.), egy bizonytalan menekülés (28. fej.), a személyesen átélt csalódás (nem választottját kapja feleségül, 29,21–30). Furcsa sors, hisz elvileg ő a családfő veje, akire sok bízott, és mégis kilátástalan a helyzete. Egy olyan család tagja, ahol mindenki tisztában van kiszolgáltatott voltával, mivel tudják, hogy nincs más választása, mint szó nélkül továbbszolgálni. Környezete számára érthetetlen dolgok történnek: amihez ez az ember hozzányúl, a végén mindig jól jön ki belőle. Így folyamatosan gazdagodik, míg végül jelentős vagyona tesz szert (30,25–43). Olvassuk ezeket a történeteket, miközben érezzük, hogy ebben a családban – finoman szólva is – problémák vannak.

Jákób számára a fogadott család *adott* menedéket. Az éhhaláltól sem kellett többé félnie. Meg is házasodhatott, a vagyon is szépen gyarapodott, és mégsem volt ma-

⁹ Nem tartozik szorosan jelen írásunk tárgyához, de 1Móz 22 meghatározó eleme a mozgás, az elindulás és a cél felé haladás ez esetben meglehetősen baljóslatú dinamizmusa: „*Maga mellé vette [Ábrahám] két szolgáját meg Izsákot, a fiát. Fát is hasogatott az áldozathoz. Azután elindult arra helyre [...] [három nap elteltével] fogta a [...] fát, rátette a fiára, Izsákra, ő maga pedig a tüzet meg a kést vitte; így mentek ketten együtt. [...] A fiú megkérdezte [...] hol van az áldozatra való bányá? [...] így mentek tovább ketten együtt.*” Elindultak, együtt mentek, mentek tovább: mindezzel a szerző csodálatosan érzékelteti, hogy az Isten által megszabott útról nincs letérés.

radása. Elindul közvetlen családjával, ami a kor viszonyait tekintve azt jelenti, hogy feleségeivel és gyermekeivel együtt egy új, életképes klánt alkotva indul a csoport Kánaán felé a mai Szíria területéről. És milyen más ez az utazás, mint amelyben Jákóbnak húsz évvel korábban (az odaúton) volt része! Akkor magányosan, bátyjától rettegetve – most az ismeretlen terület felé haladva, de mégis sokadmagával. Napokkal az elválást követően feltűnik az üldöző Lábán, dühödten, fogát csikorgatva, és felforgatja az egész tábor: azokat az istenszobrocskákat keresi, amelyeket valaki a Jákóbbal lévők közül lophatott el. Csak az olvasók tudják, hogy Ráhel vitte magával azokat, mert a szokásjog szerint, ha balul ütött volna ki az elszakadási kísérlet, csak ezek birtokában igazolhatta volna, hogy igenis köze van Lábán családjához, s onnan őt nem lehet kismizni. (Legalábbis úgy sejtjük, ez a szakasz értelme.)¹⁰ Csakhogy Lábán semmit sem talál; az asszonyi furfang ismét legyőzte a férfierőt.

Ez az a pillanat, amikor Jákób perre, panaszra nyitja száját. Kitér belőle mindaz, amit addig elszenvedett, a régi-régi sérelmek, amelyeket egyetlen kérdésbe sűrítünk. Mintha csak azt kérdezné: mondd, mi voltam én ebben a családban? Olyan voltam, úgy gürcöltem, mint egy béres! De nem, nem az voltam, mert én nem úgy viseltem gondot a rám bízott nyájra, mint egy béres. A gyönyörű héber kifejezés azt mondja a szövegben, hogy „elszökött az álom a szememről” – ugyanis Jákób olyan pásztor volt, aki még aludni sem tudott a Lábán nyája miatti aggodalomtól. Ebben volt más, mint egy szolga: azok aludtak. Mit érdeklí egy bérest, ha a gazda rövidül! ¹¹ Lábán válasza elárulja, mennyire igaza volt ezúttal Jákóbnak. Lábán tehetetlen, már-már fogcsikorgató dühében vágja oda a szavakat: „*A leányok az én leányaim, a fiúk az én fiaim, a nyáj az én nyájam, minden az enyém, amit látsz.*” (43. v.) Az elbeszélés szerint ennyi érve maradt mindössze, amikor szembesült azzal, hogy igenis méltatlanul viselkedett saját családja tagjaival. Irodalmi szempontból is csodálatos, hogy ez a történet nem így ér véget. Mintegy zárszó gyanánt Jákób és Lábán minden részletében szabályos, ám a lényegét tekintve páratlan szövetséget kötnek. Ez a szövetségkötés a szakítás szövetsége. Megpecsételik az új kezdetet, de ez az új kezdet a soha-vizontlátásról szól. Belátja ekkorra

¹⁰ A szobrocskák szimbolizálják Lábán családja feletti hatalmát, és egyben az örökség zálogai is lehetnek (Fretheim 1994, 556).

¹¹ Jákób panasza erőteljes mai párhuzamokat idéz. Ha végigolvassuk ezeket a verseket, olyanok tűnnek, mintha csak egy mai kiszolgáltatott munkavállaló mikrofonba mondott panaszait hallanánk. Miközben mindig mindenért ő felel, minden port rajta vernek el. Mit számít a hűség, a kintartás, az odaadás, ha a hibás tervezés miatt most éppen leépítés zajlik? (Mit panaszol Jákób? Ha tehetted volna, bizony üres kézzel bocsátottál volna el.) Sok esetben ma sincs más támasz, csak az, ami Jákóbnak jutott: annak a biztos tudata, hogy Isten az ő oldalán áll. Ugyanaz a bizonyosság, mint ami az Újszövetségben, Jakab levelében csendül fel, amikor a gazdagok felett mond ítéletet: „*Íme, a földjeiteket learató munkások bére, amelyet visszatartottatok, égre kiált, és az aratók panasza eljutott a Seregek Urának fülébe.*” (Jak 5,4)

Lábán is, hogy Isten valóban látja mindazt, ami a családban történik (50. v.); nehezzé válik számára együtt élnie a gondolattal, hogy Ő eddig is mindent láthatott. Látni fogja, miként bánik Jákób a feleségeivel, mint ahogy azt is látta, eddig milyen soruk volt.

Kálvin értelmezésében¹² a szakasz elején Jákób ismét helytelenül cselekedett, amikor olyan ügyben kezdett perelni, amelynek nem ismerte a részleteit. Valóban így van, Ráhel lopása lehet, hogy kimagyarázható – de akkor sincs igaza a férjének. (Egyébként Kálvin komoly vallástörténeti felismerésről tesz tanúbizonyságot a kutakodó, istenszobrokat kereső Lábán képe kapcsán, amikor megállapítja, hogy Lábán nem magukat a szobrokat imádta, hanem ezeken a tárgyakon keresztül hódolt az isteneknek.) Mindenesetre a kommentárban nem egy félelemtől átjárt, hanem egy nagyon is magabiztos Jákób áll előttünk. Szemlátomást nem retten meg Lábántól és kíséretétől; sőt, hasznára fordítja a tömeg jelenlétét: így már valóban megítélhetővé lesz mindaz, amit állít, fejére lehetne olvasni mulasztásait, esetleges hűtlenségét. De semmi ilyesmi nem fogalmazódik meg, így egyértelművé válik, hogy Jákób nem azért gazdagodott meg, mert meglopta urát, de nem is Lábán jótékony szíve hozta el számára a sikert.¹³ Kálvin soha nem mulasztja el, hogy Isten áldására hívja fel az olvasó figyelmét, itt is ezt teszi. Mivel Ő soha nem adja áldását istentelenekre, s Jákób elnyerte irgalmát, ez kegyes istenfélő ember színében tünteti fel Jákóbot. A kontraszt éles: a bálványait kereső Lábán és Isten hűséges szolgája állnak egymással szemben. Ez természetesen az olvasó (Kálvin hallgatósága) számára sem lehet közömbös. Ezen a ponton tárul fel előttünk, hogy Isten irgalmát úgy nyerhetjük el, ha kötelességeinket végrehajtjuk, nem menekülünk a munkánk elől, sőt ha méltatlanság ér bennünket, ezt is viselnünk kell hűséggel. Ezek a kálvini etika alappillérei.

A szakasz második fele Lábán viselkedésének megváltozása miatt izgalmas. Kálvin szerint nem sokkal korábban Jákób meggyőzte dühöngő apósát, és ez nem kevés biztatással szolgál bármilyen későbbi vitában. Ez a történet megmutatja ugyanis, hogy mindenkiben megvan – legalább csekély mértékben – az igazság megismerésének képessége. Csakhogy önimádatunk elhomályosítja ennek fényét. Azért fontos kitétel ez, mert ennek felemlítése nélkül úgy tűnhetne, hogy a kálvini magyarázatot a „mi igazak vagyunk, a velünk szemben állók pedig hamisak” felfogása uralná, de nem ez a helyzet! Kálvin szerint Lábánban fellobbant a benne rejtőző láng, és ettől kezdve pozitív szereplővé válik, akivel meg kell békélni. Ez egy teológiai magyarázat, és nem véletlen, hogy a kőrákás építésének az 52. versben említett okát, mi szerint lényegében egy határ kialakításáról van szó, Kálvin nem emeli ki. Lábán megtérő bűnös, képes

¹² Calvin 1963, 174–181.

¹³ Lásd Brueggemann 1982, 258.

felismerni korábbi hibáit. Ő tiltja meg Jákóbnak a további feleségek vételét, noha korábban ő maga tette poligámmá vejét azzal, hogy először Leát kellett elvennie, és csak ezután adta hozzá Ráheld. Ezzel a mondatával Lábán saját tette felett is ítéletet mond.

Válságmegelőzés és válságkezelés (1Móz 41,25–36)

„Ekkor József így szólt a fáraóhoz: A fáraó két álma egy és ugyanaz. Azt jelentette ki Isten a fáraónak, hogy mit fog cselekedni. A hét szép tehén hét esztendő. A hét szép kalász is hét esztendő. Az álmok egy és ugyanaz. A hét sovány és rút tehén, amelyek utánuk jöttek ki, szintén hét esztendő. A hét üres, a keleti szélről kiaszott kalász az éhség hét esztendeje lesz. Erről mondtam a fáraónak, hogy Isten megmutatta a fáraónak, mit fog cselekedni. Hét esztendő jön, amikor nagy bőség lesz Egyiptom egész földjén. De az éhínség hét esztendeje következik utánuk, amikor minden bőséget elfelejtenek Egyiptom földjén, és éhínség fogja emészteni az országot. Nem is fogják tudni, hogy bőség volt az országban, az utána következő éhínség miatt, olyan súlyos lesz az. Azért ismétlődött meg kétszer is a fáraó álma, mert Isten elhatározta ezt, és hamarosan véghez is viszi az Isten. Most azért szemeljen ki a fáraó egy értelmes és bölcs embert, és állítsa azt Egyiptom élére. Ezt tegye a fáraó: rendeljen az ország fölő felügyelőket, és szedessen ötödöt Egyiptom országában a bőség hét esztendejében. Gyűjtsenek össze minden ételmezt a következő jó esztendőekben, halmozzák föl a gabonát, és a fáraó felügyelete alatt őrizzék az ételmezt a városokban. Mert ez az ételmezt lesz az ország tartaléka az éhínség hét esztendejében, amely majd eljön Egyiptomra, és akkor nem pusztul el az ország az éhínség idején.”

Ez a szakasz József és a fáraó első találkozását írja le. Ekkor fordul József sorsa végérvényesen jóra (a mélypontokat a kút és a börtön fejezi ki), és szép ívet ad a történetnek, hogy itt is az álmok köré szerveződik a cselekmény. Az álmok miatt került a kútba, és végső soron Egyiptom földjére (37,5–11; 19–20); az álmok fejtése kíséri a börtönben (40,5–19); majd a fáraó álmainak értelmezése emeli fel (41,15–32). Amit itt a Szentírás egy álomfejtési beszélgetésként leír, felfogható egy előrehozott válságtanácskozásként is. Isten döntött, a bőség évei után szűk esztendőket hoz Egyiptomra, azonban adott jeleket is: álmokat, s hozzá bölcs férfit, aki érti Isten üzenetét.¹⁴

¹⁴ Egyiptomban nem volt ismeretlen az éhínség mint az irodalmi kompozíciók egyik alaptémája. Ismert, bár súlyos datálási problémákat felvető tradíció őrzi a „hét szűk esztendő” leírását. Általunk ismert formája kései, talán a Kr.e. 2. századra tehető, egyes kutatók szerint azonban akár 2500 évvel korábbi is lehet ez a hagyomány. A szöveget lásd: Pritchard 1958, 24–27.

Nekünk, 21. századi olvasóknak az sem mellékes, hogy itt olyan felelős vezetőt ismerünk meg, akinek Isten értelmes szívet adott, s ezért hajlandó meghallani a bölcs tanácsot. Megdöbbenő, még a sikeres álomfejtés után is, hogy a fáraó komolyan veszi a börtönből frissen kihozott Józsefet, megvitatja vele a gazdaság állapotát, közös cselekvési tervet készítenek, sőt rábízza a projekt végrehajtásának irányítását. Pedig József szemlátomást nem tapasztalt pénzember, és nem rendelkezik gazdaságirányítási tapasztalatokkal sem. Történetében az a csodálatos, hogy nem várták meg a tünetek elhatalmasodását, s noha bekövetkeztek a szűk esztendők, őket ez már nem érte felkészületlenül.

Egyszerű megoldást kínál fel a jel értelmezője: József a megelőzésre hívja fel a figyelmet. Noha a bibliai szöveg szerint a fáraó megoldást nem kért, csak értelmezést, így József tanácsa túlmutat az eredeti mandátumán. A recept egyszerűségében is megkapó: takarékoskodj,¹⁵ mert a bőség ideje nem tart örökké! Tudnunk kell, hogy Kálvin idejében Genf városát is súlyos megoldatlan gazdasági – és ezektől elválaszthatatlan – társadalmi problémák gyötörték. A kivezető út keresésének egyik eredménye az lett, hogy határozott munkaetikai elvárásokat fogalmaztak meg: Genfben mindenkinek dolgozni kellett, még az oda menekült francia arisztokratáknak is. Ez sokakat megbotránkoztatott, de a bajokra sürgősen megoldást kellett találni. Ugyanígy a kálvini gazdaságetika sem érthető meg a korabeli közállapotok pontos ismerete nélkül, de ennek bemutatása már túlmutatna jelen írásunk tárgyán.¹⁶ Elég most annyi, hogy Kálvin nagyon jól tudta, mit jelent a gazdasági válság, s annak milyen társadalmi következményei lehetnek.

Kálvin a bibliai szakasz lényegét ragadja meg,¹⁷ amikor Józsefelőzetes válságkezelési javaslatát („*ezt tegye a fáraó: [...] szedessen ötödöt Egyiptom országában a bőség hét esztendejében*”) nem az uralkodói önkény, hanem a takarékosság felől értelmezi. Az írásmagyarázók bár sokat vitatkoztak már ennek a versnek az értelmezésén, de az üzenet világos: a jó években gondoskodj a jövőről, mert a bőség ideje nem tart örökké. Tökéletesen illeszkedik a takarékosság igénye a kálvini gondolkodásmódhoz, mivel a korabeli királyi udvarokban honos életmódról meglehetősen lesújtó véleménnyel volt. Egészen sarkítva fogalmazván: arról beszél, hogy a jólét méregként hat az emberre, és ennek természetes következménye, hogy a jövőről senki sem gondoskodik a bőség idején. Ilyenkor felüti fejét a mértéktelenség, így József tanácsa kétségkívül ésszerű.

¹⁵ 34. v.: Az „ötöd” szedése nem egyértelmű. Van, aki öt kerületként értelmezi, amelyekre az ország fel volt osztva a történet idején (cf. 47,23–26). A lényeg mindenesetre a figyelmeztetés: gondoskodj a jövőről!

¹⁶ Lásd ehhez: Fazakas Sándor 2009, 105–107 és 117–120.

¹⁷ Calvin 1963, 325–327.

A királyi példa ráadásul pozitív hatású lehet az egyszerű emberekre nézve: ők maguk is elkezdhetnek takarékoskodni, ha látják és megértik, hogy a gabonakészletek felhalmozása a jövő szerencsétlenségeinek ellenszereként szolgál. Kálvin két további felismerése a szakasszal kapcsolatban teológiai látásmódjáról alkotott képünket árnyalja: (1) Hangsúlyossá teszi kommentárjában, hogy az álom lényegi (motívumbeli) megismétlését az emberi oldal, vagyis a fogadó fél elégtelen volta teszi szükségesé. Isten kijelentésére nem jellemző a szándék megváltoztatása. Az isteni oldal felől nézve szükségtelen tehát a duplikáció, de annak érdekében, hogy biztosan célt érjen, megteszi ezt is, egyúttal pedig egyértelművé válik, hogy nem a távoli jövőről szóló kijelentéssel állunk szemben. Ehhez kapcsolódik Kálvin másik felismerése (2), mely szerint – a 33. vers kapcsán – Józsefet prófétai színben látja és láttatja. Józsefet az teszi prófétává, hogy nemcsak megmagyarázza az álmot, hanem tanácsot is ad, igaz kéretlenül. Ilyen az igazi próféta, mondja Kálvin, nem egyszerűen kijelenti a jövő eseményét, hanem el is igazít, esélyt kínál a korrekcióra. Az egyszerű jövődó-kijelentés haszontalan, az igazi próféta viszont kegyességet formál, bűnbánatra és imádságra vezet. Mintha csak érezné az olvasó ellenkezését, mely szerint József nem indította bűnbánatra vagy új kegyességre a fáraót, amikor közli, hogy ebben az esetben József azt éri el, hogy majdani éhező családjáról gondoskodni tudjon. Ez valóban érv, és nem kérdés, hogy József jó előre – szavai által – a választottak érdekében cselekedett.

Isten kudarca? Az ígélet csődje? (1Móz 46,1-7 és 28-34)

„Útnak indult tehát Izráel minden hozzátartozójával együtt, és amikor Beérsebába ért, áldozatokat mutatott be atyjá, Izsák Istenének. Isten pedig szólt Izráelhez éjszakai látomásban, és ezt mondta: Jákób! Jákób! Ő így felelt: Itt vagyok! Ekkor azt mondta: Én vagyok az Isten, atyádnak Istene! Ne félj lemenni Egyiptomba, mert nagy néppé teszlek ott! Én megyek veled Egyiptomba, és én is foglak visszahozni. József keze fogja majd le a szemedet. Elindult tehát Jákób Beérsebából. Izráel fiai föltették apjukat, Jákóbot, meg a gyermekeket és az asszonyokat a szekerekre, amelyeket a fáraó küldött, hogy elvigyék őt. Elvitték a jószágaikat és a szerzeményüket, amit Kánaán földjén szereztek, és elmentek Egyiptomba: Jákób és vele együtt minden ivadéka. Elvitte magával Egyiptomba a fiait és fíúunokáit, leányait és leányunokáit, minden ivadékát.”

„Jákób Júdát küldte maga előtt Józsefhez menve, hogy mutassa az utat Gósenbe. Így érkeztek el Gósen földjére. József befogatott a kocsijába, és Gósenbe ment apja, Izráel elé. Amikor meglátta, a nyakába borult, és sokáig sírt a nyakába borulva. Izráel azt mondta Józsefnek: Most már meghalhatok, mert megláttam arcodat, hogy még élsz. József ezután azt mondta testvéreinek és apja háza népének: Elmegyek és hírt viszek a fáraónak. Megmondom neki, hogy testvéreim és apám háza népe, akik Kánaán földjén voltak, megérkeztek hozzám, és ezek az emberek juhásztorok, mindig jószágtartó emberek voltak, és elhozták a juhaikat, marháikat és mindenüket. Azért ha a fáraó majd hívat titeket, és megkérdezi, hogy mi a foglalkozásotok, ezt mondjátok: Jóságtartó emberek voltak a te szolgáid ifjúkoruktól fogva mindaddig; mi is, meg atyáink is. Így majd letelepedhettek Gósen földjén, mert az egyiptomiak utálatosnak tartanak minden juhásztort.”

Ezt a bibliai történetet – nagyvonalúan tekintve – Isten kudarcaként, az ígéreteket csödjeként értelmezhetjük. A választott család testületileg elhagyja az atyáknak megígért földet! Hát mégsem vehetik birtokba? Meg kell elégedniük egy drágán vásárolt sírbolttal?¹⁸ Ebből a szempontból az idézett rész megkoronázza Mózes első könyvének nagy családtörténeteit, ugyanis ezekben a fejezetekben folyamatosan váltakozik a reménykedés és a veszélyérzet: amikor úgy látszik, Isten ígéretei végre a beteljesedéshez közelednek, mindig egy ehhez hasonló elbeszélésbe botlunk (lásd a már említett példát, 1Móz 22). A szövegben rejlő részletek azonban a felszínre hozzák a szakasz megannyi értékét.

A történet elején egy teofánia áll, Beérsebában Izsák Istenének áldoz Jákób, és kijelentést kap tőle: *„ne félj”*. Felülírja-e ez a teofánia Isten korábbi ígéreteit? Mi lesz most? A kontextus mutatja meg, hogy itt nem felülír, hanem megerősít a szöveg: *„nagy néppé teszek ott!”* (3. v.). Innen nézve a 46. fejezet hosszú névlistája (8–27. v.) jelenlegi helyén egyfajta különleges hitelesítésként is felfogható, mint ha az ígéret kiemelésére szolgálna: látod, már most is ennyire sokan vagytok. A *„ne félj”* mondás nem gyökértelen az ősatya-történetekben, Ábrahám ugyanezt a biztatást kapta (15,1), amikor egyedül volt meddő feleségével, és lám, Izrael valóban nagy néppé, de legalábbis kiterjedt családdá lett. Ez a teofánia azt is jelzi, hogy valóban nem önféjű kalandorvállalkozásról, hanem Isten akaratáról van itt szó.

¹⁸ 1Móz 23,15 szerint négyszáz ezüst sekel volt az ősatyák sírjának ára, ami igen jelentős összegnek számított akkoriban. Jeremiás, igaz teljesen más helyzetben, de tizenhét ezüstsekelt fizet egy földért (Jer 32,7); Omri pedig hatezer sekelért (= 2 talentum, 1Kir 16,24) veszi meg Samária hegyét, vagyis a később kiépítendő város területét (Clifford – Murphy 1990, 26).

A következő momentum az út rövid summázata. A történet lényegi eleme, hogy *mindenki útra kelt*: Isten népe még csírájában sem szakadhat szét. A listában (8–27. v.), kissé erőltetetten, a hetvenes szám köré rendezve) nők is, másodrangú leszármazottak is felbukkannak. Csodálatosan emberi a megérkezés, az apa és az elveszettnek hitt fiú találkozása. József ismét fiúként viselkedik: leteszi a magán viselt főemberi arcot. Megindítóan megkomponált a jelenet: itt Jákób csak apa, József csak fiú.

József beszéde (31–34. v.): Ebben a szakaszban a legizgalmasabb és egyben legnehezebben kibogozható talány annak motívuma, hogy miért akarja József mindenáron a Gósen földjén tudni családjá tagjait. Az egyik kézenfekvő magyarázat, amit 47,6 is állít, hogy ez volt a legjobb föld. Elgondolkoztató azonban, hogy miért kell beemelni a szövegbe, hogy a pásztorok mind utálatosak az egyiptomiak szemében (46,34), ugyanis így nem logikus a történet: ki adná a legjobb földet a megvetett foglalkozást űzők kezébe?¹⁹ Vajon arról lehetett szó, hogy a pásztorkodás óhatatlanul konfliktusokat eredményezett a művelt földeken való átvonulások alkalmával? Esetleg Józsefet az aggodalom hajtja: olyan helyen akarja tudni a családot, ahonnan könnyű a menekülés? Vagy épp ellenkezőleg, itt kibukik Józsefből a főember: kompromittálónak ítéli a nyakába szakadt rokonságot? Netalán a fáraóval történő találkozás előtti felkészítés, a „betanítás” hangsúlyos eleme a jelzés lenne, hogy: vannak itt tehetséges pásztorok, és a lényeg nem is a Gósen? Ebben az esetben (vö. 47,6 és 16–17) József kalkulált, és mintha csak Lábán történetét olvasnánk, a nyájak megszerzését vetíti előre a szakasz. Észrevehető, hogy az éhínség idején, amikor az egyiptomiak a földeket átadják Józsefnek, ezeket a fáraó kapja birtokul (47,20), viszont amikor a nyájakat adják át még ezt megelőzően (47,16), ilyen megjegyzés nincs. Mi járhatott József fejében? Olyannyira összetett a szöveg mögötti szerkesztési folyamat, hogy nem tudjuk pontosan, mit is akar a szerző az olvasóval érzékeltetni. Melyik lehetett a döntő szempont? A teológiai hangsúly a következményen van: az elkülönült letelepedés az asszimiláció elkerülésére való törekvést bizonyítja. Ki kell emelni, amit 47,4 is megerősít: amikor Egyiptomba költözik a család, ott elkerülhetetlenül az idegen-lét mint sors vár rájuk, hiába második ember a testvér!

Összefoglalásként tehát azt mondhatjuk, hogy az elbeszélés hangsúlyos elemei: a teofánia mint kezdet; a (teljes) család útja; valamint az asszimiláció elkerülése. Kálvin számára²⁰ az elbeszélés első hangsúlya az áldozatbemutatás. Erre a lépésre a tépelődés

¹⁹ Nincs meggyőző bizonyítékunk arról, hogy az egyiptomiak valóban gyűlölték volna a pásztorokat.

²⁰ Calvin 1963, 386–95.

vezeti a családfőt: az Ígéret Földjének elhagyása vajon nem azt jelenti, hogy egész életében tévúton járt? A határvidéken bemutatott áldozat megerősíti őt, Atyái Istenének hódolva kifejezi, hogy bár elhagyja az Ábrahámnak megígért földet, nem szakítja el magát az Istentől. Így áldozatával a kitartást és a megmaradását fejezi ki, valamint az igazi kegyesség példáját adja. Nemcsak saját szempontjából fontos a megerősítés, hanem nyilvános hitvallás is egyben. Az pedig, hogy Isten szól hozzá, jelzi, hogy elfogadta Jákób közeledését. Ez a válasz ráadásul nemcsak a megjelenésben, hanem Isten szavában is megnyilvánult: Isten szólt. Kálvin itt egy meglepő „ugrással” új talajra lép: ez a szakasz példa arra, hogy az egyházi pompa és a sákramentumok (értsd: a Kálvin által elvetettek) szimbolikája önmagában üres. Minden jelről és megjelenésről ugyanez mondható, ha nem társul hozzá a szó. Esetünkben az Ige, Isten szava a látomás lelke! József számára ez a kijelentés adott erőt az induláshoz – családjával. De hová lettek a szolgálói? Kálvin természetesen maga sem tudja megoldani ezt a – róluk való hallgatás miatt keletkezett – problémát, csak találgatni tud, hogy esetleg szabadságot kaptak volna; avagy ez már előrevetítheti Izrael fiainak majdani szolgátságát.

A történet második felében a letelepedés sajátos motívumait hangsúlyozza Kálvin kommentárja. Nem volt szükség kényelmes házakra, csak a háborgatás nélküli sátorozás lehetőségére. Azonban ennek biztosítása sem egyszerű: József itt ugyanúgy a fáraó kedvező döntésétől függ, mint bárki más földi halandó. Ugyanakkor családjának tagjai utálatosak, mert megvetett foglalkozást űznek. Miként szerezhetnék meg a jó földet? – teszi fel a kérdést Kálvin is. József megoldása kézenfekvő: mivel az érkezők aligha kérhetnék el a legjobb földet, csak abban reménykedhetnek, hogy megvetett foglalkozásuk miatt ezt a távoli, félreeső területet kapják. Így pedig, húzza alá, elkerülték az egyiptomiakkal való összekeveredést is: együtt maradnak. Ebben a képben megláthatjuk, hogy az egyház sem szóródhat szét a világban. Bár meglepő, de világos fordulat a magyarázatban, hogy az esetleges elvetést, elutasítást vagy „utáltságot” el kell tudni viselni az egyháznak, mert ez még mindig jobb, mint elkeveredni, szétszéledni és asszimilálódni.

Lesz kiút? A szabadító születése (2Móz 2,1-10)

„Egy Lévi házából való férfi elment, és feleségül vette Lévi egyik leányutódját. Az asszony teherbe esett, és fiút szült. Amikor látta, hogy milyen szép, három hónapig rejtegette. De amikor már nem tudta tovább rejtegetni, fogott egy gyékénykosarat, bekente szurokkal és gyantával, majd beletette a gyermeket, és kitette a Nilus partján a sás közé. A gyermek nénye pedig ott állt távolabb, hogy megtudja, mi történik vele. A fáraó leánya éppen odament, hogy megfürödjék a Nilusban, szolgálói meg ott járkáltak a Nilus mentén. Megpillantotta a kosarat a sás között, odaküldte a cselédjét, és kihozatta azt. Fölnyitotta, és meglátta a gyermeket; hát egy síró fiú volt! Megszánta, és ezt mondta: A héberek gyermekei közül való ez. A kisleány nénye pedig ezt mondta a fáraó leányának: Ne menjek, és ne hívjak egy szoptató asszonyt a héberek közül, aki majd szoptatja a gyermeket? A fáraó leánya így felelt: Eredj! A leány elment, és a gyermek anyját hívta oda. Vidd magaddal ezt a gyermeket, mondta neki a fáraó leánya, és szoptasd! Megadom jutalmadat. Az asszony magához vette a gyermeket, és szoptatta. Amikor felnőtt a gyermek, elvitte a fáraó leányához, aki a fiává fogadta, és elnevezte Mózesnek, mert azt mondta: A vízből húztam ki.”

Mózes születésének története az Ószövetség egyik sorsfordító eseménye. Magán hordozza ez a szöveg az egyiptomi elnyomás motívumát, a gyermeket rejtegetni kénytelen anya képében jelen van a teljes reménytelenség. Ugyanakkor a Bibliában a csodálatos születések történetei mindig Isten különös beavatkozását vetítik előre, alapmotívumként a meddő anyától később született fiúk vannak előttünk (Izsák, Sámuel; az Újszövetségben Keresztelő János). Mózes esetében nem a születés a csodás, hanem a gyermek életben maradása. Az elbeszélés szereplőit vizsgálva – az előzőekhez hasonlóan – ismét egy családi vonást fedezhetünk fel. Ez alkalommal azonban nem a héber családon belül, hanem a fáraó és leányának karaktere között látunk feszültséget. Az egyikük a parancsaival öl, a másik szánalomra indul. A név-szójáték a későbbiekben izgalmasan köszön majd vissza: akit a lány kihúzatott a vízből, Isten eszközeként vízzel fogja elborítani a fáraót és seregét, s így a pusztulást hozza el számukra.²¹ Mózes születéstörténetét kétfelvonásos drámának tekinthetjük. Az első felvonás a gyermek születése és rejtegetése, a második a kihúzás; a kettő között pedig ott van a menekülés eszköze, a „mózeskosár”. Furcsa egy tárgy lehetett ez, ugyanis a *tébá(h)* kifejezés jövevényszó a héberben, mégpedig rendkívül ritka. Összesen két elbeszélés-

²¹ Az exodusz történetében az uralkodó, illetve az uralkodók sehol sem nevesítettek. A Héber Bibliában az első megnevezett fáraó „Sisák”, 1Kir 14,25, vagyis I. Sesonk, Kr. e. 10. sz.

lésben fordul elő, itt és Mózes első könyvének vízözönről szóló elbeszélésében. Az utóbbi helyen azonban hagyományosan nem kosárként fordítjuk, helyette a „bárka” szóval adjuk vissza. Igen, Nőé bárkája és Mózes kiszurkozott kosara egy és ugyanaz.

A történet több eleme egyértelmű irodalmi párhuzamokat mutat. Sarrukín (Sargon), Agade királyának legendája szinte minden tekintetben azonos elemekre épül. A királyt az anyja titokban szüli meg, majd fedeles kosarat készít, és azt szurokkal keni be. A vízre vetés természetesen ebben az esetben sem lesz végzetes, azonban felnövekedését követően a későbbi király itt nem pásztor lesz, mint Mózes Jetrónál, hanem kertész. A szerelmet sem emberi dimenziókban tapasztalja meg, hanem egyenesen Istár jóvoltából élheti át.²² A szöveg a Hórusz-legendára is emlékeztet: Ízisz megszüli Hóruszt a Nílus-deltában, a nád sűrűjében, és ott rejtegeti őt.

A kálvini magyarázat²³ egyáltalán nem foglalkozik a történelmi dilemmákkal – ez természetes is, hiszen az ő korában a fent említett Sarrukín-legenda még ismeretlen volt. Az értelmezés középpontjába a fáraó udvara, és az általa meghirdetett terror került. Mózes meglehetősen negatívan ábrázolt szülei felől ragadja meg a kérdést. Hová lett a szülők hite? Bárhogy is mérlegeljük a körülményeket, mégiscsak kitétték gyermeküket! Lám, mondja Kálvin, ezt teszi a terror az emberi elmével! A terror és számítás indítja arra a fáraót, hogy csakis a fiúkat ölesse meg, a lányokat pedig nem. Miért is tenné, hiszen ők fognak majd szolgálakat szülni. A szülő, aki eldobja gyermekét, semmilyen körülmények között sem vállalható cselekedetet hajt végre. Az ítélkezés viszont nem a kései utókor feladata, mivel manapság gyökeresen más körülmények között élünk, és nem tudhatjuk, miként cselekedtünk volna a régiak helyében. Kálvin megközelítése tehát egyszerre irányítja a figyelmet a társadalmi körülmények családi életre gyakorolt hatására, és minden közösségi probléma lelkipozíció megítélésére. A teológiai konklúzió ettől fogva nem is lehet más, minthogy a hívők számára nem a fáraó ostromozása, és nem is a szülők feddése a történet igazi üzenete. A történetben Isten gondoskodását kell meglátnunk. A gondviselő Isten tudja csak a reménytelen helyzetet mindenkor a választottak javára fordítani.

Az elbeszélés magyarázata végig az említett három szempont (önként, szülők tette, gondviselés) körül forog, és számos apró részletet világít meg. A ládába helyezést a temetéshez, a vízből történő kihúzást pedig a sírból való kihozáshoz hasonlítja. A szülők vakok, de Isten tudja, hogy vakságukban is vezethetők. Ezért állítják ki Mózes nővérét (feltételezhetően Mirjámot), hogy figyelje az eseményeket, remélve, hogy talán nem a gyermek megölését kell végignéznie, hanem valakinek az irgalmába tudja majd

²² A szöveget lásd: Pritchard 1958, 85–86.

²³ Calvin 1950, 39–46.

ajánlani a csecsemőt. Feltűnik, hogy míg a vizsgált szövegben az anya cselekszik, ő rejtegeti a gyermeket, addig az újszövetségi utalásban (Zsid 11,23) a szülők rejtegetik „*bit által*” három hónapig a kisfiút. A történet végén, Mózesnek a fáraó udvarában történő felcseperedésénél ugyanez a szempontrendszer a meghatározó. Másodszor is elvesztik őt a szülők, mikor gyermekük az udvarba kerül, noha ezért már nem kárhoztathatók. A helyzet azonban itt még súlyosabbá válik, ugyanis – Kálvin meg volt róla győződve, hogy – a királyi udvarokban féktelen a romlás, így Mózes is gyalázatos tettek sorát követhette el, különben nem tűrték volna meg maguk között. Egyiptomivá válva nem csupán elidegenedik népétől, hanem az ellenség számát is – hacsak egyetlen fővel, de – növeli. A szolgaságból való szabadulás ezzel messzebbre került, mint születése előtt volt! Az isteni gondviselés azonban nem maradhat el, hiszen Kálvin magyarázatáról van szó: Mózes megőríz valamit korábbi személyiségéből, származásának tudatából.

Összegzés

Az elemzett példáink azt mutatták, hogy a kálvini írásmagyarázatban együtt jár az applikatív gondolkodás és a szövegre való hűséges odafigyelés. A bibliai szöveggel való elmélyült munka minden teológiai tevékenység alapja, ez a kálvini örökség ápolásának kiindulópontja. Az applikatív készség nélkül azonban könnyen álmosítóan unalmassá válhat tevékenységünk, pedig az Ószövetségről biztosan nem mondható – s reményeink szerint ezt a választott bibliai szövegrészek is alátámasztják – hogy unalmas lenne.

Az első szakasz esetében Lábán személye áll az értelmezés középpontjában, az ő példája mai szemmel ítélve talán túlzottan is optimista megvilágításba kerül. Jákób könnyelműen védi az övéit, apósa pedig hagyja magát meggyőzni, és egyszerűen igaz emberré válik. Ez a megközelítés Kálvin korának kontextusában világos és jól érthető, megfogalmazza ugyanis az elengedhetetlen vita-habitus: minden körülmények között van remény a velünk szemben állók meggyőzésére. A második szakasz egy olyan embert állít elénk, aki a gazdaság és a teológia területén is világosan lát és ítél. Kálvinnak pontos ismeretei voltak a gazdasági szükséghelyzetekről, és a fáraó megítélését ez határozza meg. Ugyanakkor a próféta József képe a fantáziát sem nélkülöző írásmagyarázat szép példája, amelyet olvasván felsóhajthatva állapíthatjuk meg, hogy milyen kevéske kreativitás szorult a legtöbb mai „korrekt” kommentárba. A harmadik szöveg magyarázata a közvetett, ám korántsem erőltetett átkötések

miatt érdemel különös figyelmet. Miután Kálvin az áldozat kapcsán körüljárta egyén és Isten kapcsolatát a magyarázat első felében, két merész képpel áll elő, és az üres („Ige nélküli”) formalizmus, valamint az egyház beolvadása ellen szól. A negyedik történet szerint az abszolutista hatalomgyakorlás bűnei elhomályosítják az emberek (a történetben: szülők) ítélőképességét, gondolkodását, de a felelősség kérdése mégsem hagyható figyelmen kívül.

Kálvin sosem feledkezik meg arról, hogy Isten gondviselését a középpontba állítsa. Egyetlen olyan példát sem találunk a négy vizsgált szakasz kapcsán, amikor erre lehetőség nyílt volna, és Kálvin mégsem tematizálta a gondviselést. Végezetül, mindezek fényében a bevezetés egyik gondolatához térünk vissza: Nagy Barna idézett, *homo unius libri*re vonatkozó kijelentésével minden tekintetben egyetérthetünk.

IRODALOM

- BRUEGGEMANN, WALTER: *Genesis: Interpretation: A Bible Commentary for Teaching and Preaching*. Atlanta, 1982, John Knox Press.
- CALVIN, JOHN: *Commentaries on the Four Last Books of Moses. Arranged in the Form of a Harmony*. Vol. 1. Grand Rapids, Michigan, 1950, Eerdmans Publishing Company.
- CALVIN, JOHN: *Commentaries on the First Book of Moses Called Genesis*. Grand Rapids, Michigan, 1963, Eerdmans Publishing Company.
- CLIFFORD, R. J. – MURPHY, R. E.: *Genesis*. In Brown et alii (szerk.): *The New Jerome Biblical Commentary*. Prentice Hall, 1990. 8–43.
- FAZAKAS SÁNDOR: *Kálvin szociáletikája*. In Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége*. Budapest, 2009, Kálvin János Kiadó, 104–139.
- FRETHEIM, TERRENCE E.: *The Book of Genesis*. In Leander E. Keck: *The New Interpreter's Bible*. 1 köt., Nashville, 1994, Abingdon Press, 321–674.
- HALL, BASIL: *Biblical Scholarship: editions and commentaries*. In *The Cambridge History of the Bible*. Vol. 1. *The West from the Reformation to the Present Day*. Cambridge, 1963, 38–93.
- KARASSZON ISTVÁN: Mikeás könyvét olvasni Kálvinnal. *Református Egyház*, 2009. márc. 60–63.
- MANETSCH, SCOTT M.: Problems with the Patriarchs: John Calvin's Interpretation of Difficult Passages in Genesis. *Westminster Theological Journal*, 2005. (67. évf.) 1. sz. 1–21.
- NAGY BARNA: Kálvin kommentárjai magyar nyelven. *Református Egyház*, 1949. 18. sz. 3.
- PERES IMRE: *Kálvin írástértelmezése és írásmagyarázatai*. In Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége*. Budapest, 2009, Kálvin János Kiadó, 49–78.
- PRITCHARD, JAMES B. (szerk.): *The Ancient Near East*. Vol. I. *An Anthology of Texts and Pictures*. 1958, Princeton University Press.

